

МАКАРЕНКО Л. О.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
(Інститут держави і права
імені В. М. Корецького
Національної академії наук України)

УДК 340.1

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

У статті досліджується правосвідомість як необхідна складова частина реалізації правосуб'єктності, оскільки без правосвідомості зазначена реалізація є неможливою. Це означає, що встановити характер правосвідомості суб'єкта не можна інакше, як у інтелектуально-вольовому виявленні єдиної свідомості людини через її поведінку. Зазначено, що саме правова практика виступає критерієм істинності не тільки правових знань, а і ціннісних оцінок кожною людиною правової дійсності – тих знань і оцінок, якими «заповнена» її правова свідомість і які втілюються в її поведінці у сфері права в процесі реалізації нею своєї правосуб'єктності.

Ключові слова: правова культура, правова свідомість, суб'єкт права, правосуб'єктність, правомірна поведінка.

В статье исследуется правосознание как необходимая составляющая реализации правосубъектности, поскольку без правового сознания указанная реализация невозможна. Это означает, что установить характер правосознания субъекта нельзя иначе, как в интеллектуально-волевом выявлении единого сознания человека через его поведение. Указано, что именно правовая практика выступает критерием истинности не только правовых знаний, но и ценностных оценок каждым человеком правовой действительности – тех знаний и оценок, которыми «заполнено» его правовое сознание и которые воплощаются в его поведении в сфере права в процессе реализации им своей правосубъектности.

Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, субъект права, правосубъектность, правомерное поведение.

This article examines the legal consciousness as a necessary component of the personality, because without awareness, the specified implementation is impossible. This means that the nature of consciousness of a person not otherwise in the intellectual-volitional reveal the common human consciousness through its behavior. Specify what the legal practice is a criterion of the truth of not only legal knowledge, but also values each person legal reality – the knowledge and evaluations which are “filled” its legal consciousness and which are embodied in his behavior in the field of law in the implementation of its legal personality.

Key words: legal culture, legal consciousness, legal entity, personality, good behavior.

Вступ. Актуальність дослідження цієї теми зумовлюється тим, що без визначення місця правової свідомості в структурі правової культури неможливо розробити та реалізувати наукову програму формування і розвитку правової культури в країні.

Суб'єкт права, володіючи правосвідомістю як вольовим станом духу, активним і творчим, що шукає в житті правильного і справедливого права, змушує людину вести боротьбу за його набуття та здійснення. Нормальна правосвідомість не зводиться до правильного знання позитивного права, взагалі не зводиться до самого тільки «знання», а включає всі основні функції душевного життя. Людина повинна «вкластися» своєю правосвідомістю в суспільне правове життя і правильно брати участь у його вибудові. У якості законодавця вона повинна творити закони з глибини своєї правосвідомості; як суддя та чиновник, вона повинна тлумачити і застосовувати закони так, як того вимагає її правосвідомість; а в якості пересічного громадянина – прийняти закон у свою правосвідомість, включити накази, заборони, дозволи, що містяться в законі, в процес мотивації своєї поведінки.

Постановка завдання. У статті досліджуються поняття «правосвідомість» і «правосуб'єктність» у контексті правової культури, проаналізовано професійну та компетентну правову свідомість, розглянуто об'єктивні та суб'єктивні умови правосуб'єктності.

Результати дослідження. На думку А.С. Бондарєва, правова культура є, перш за все, правовою властивістю суб'єктів права (і колективних, і індивідуальних). Вона є ступенем їх правової розвиненості, правової досконалості, рівнем їх здатності якісно творити й ефективно використовувати необхідні правові засоби для досягнення своїх правомірних цілей, інтересів і потреб, що перетворюють ці здібності в соціально-правову активність, втілюючи її результати в ті або інші правові цінності – продукти правової культури.

Це поняття правової культури вказує на дві форми її існування: «живу» і предметну. У живій формі правова культура належить індивідуально кожній людині. Її неможливо фізично відділити від людини, оскільки вона кориниться в правовій психіці та правомірній поведінці. Жива частина правової культури є системою, що складається зі знання права суб'єктом, його позитивної правової переконаності в ньому та соціально-правової активності його використання. Предметна частина правової культури складається з опредмечених результатів правокультурної діяльності суб'єктів права – правових, нормативних, правозастосовних, інтерпретаційних актів, правових договорів тощо [1, с. 6].

«Побачити» справжню сутність права, стверджує О. Палій, може тільки людина, яка досягла у своєму розвитку достатньо високого рівня свідомості взагалі й правосвідомості зокрема. А зрозуміти природу того чи іншого явища можна, лише звернувшись до філософії. Філософію цікавить світ у цілому і людина, яка пізнає світ, співвідношення її внутрішнього і зовнішнього світу. Категорії є відбиттям дійсності, ідеальною формою її практичного змінення [2, с. 94].

Те, що на стороні предметної діяльності людини виступає як реальний результат, на стороні мислення – як ідеальний результат. Ці дві сторони здатні перетворюватися одна в одну, оскільки теорія втілюється в практиці, а практика відбивається в теоретичному пізнанні. Справжнє розуміння природи логічних категорій можливе тільки за умови, якщо вони розглядаються як відбиття об'єктивного в суб'єктивному.

Перед людиною, зазначає далі автор, завжди стоїть проблема вибору: зі спектру можливостей, які перед нею відкриваються, обрати оптимальні в тих або інших обставинах. Це повною мірою стосується сфери розвитку права, процесу системної практичної реалізації правових можливостей. Успішна практична діяльність є показником істинності знання. Звідси випливає, що найбільш повне уявлення про об'єкт у нас може скластися тільки тоді, коли ми знаємо, як він поводитиметься на практиці. Такі «приховані» властивості, що виявляються у конкретних умовах, мають не тільки правові норми, а й суб'єкти права.

Поведінка людини, в т. ч. суб'єкта права, визначається взаємодією її особистих якостей – рівня професійних знань, світогляду, особистісних характеристик, – з тими умовами, в яких протікає її діяльність. Найкращі професійні здібності та якості можуть не реалізуватися, якщо умови діяльності суб'єкта такі, що не дають змоги їм здійснитися або створюють перешкоди, які заважають їх здійсненню повною мірою [2, с. 95].

Залежність правосвідомості суб'єкта права від тих умов, тих суспільних відносин, у яких здійснює свою діяльність цей суб'єкт, є ключовим питанням, без усвідомлення якого

не можна правильно пояснити співвідношення правової культури та правосвідомості. Характер цих умов визначається для суб'єкта права його положенням у системі суспільних відносин, тобто його соціальним статусом, який закріплюється в його правовому статусі, у правосуб'єктності.

Про той факт, що сучасна правова думка констатує вказану залежність, свідчить чимала кількість досліджень із проблематики правової культури.

Питання правосвідомості, відзначає О.А. Жидовцева, завжди було одним із центральних у теорії держави і права, але є особливо актуальним в умовах кардинальних змін політико-правового мислення, цінностей, змісту та засобів здійснення юридичної діяльності. Та найбільш актуальною є проблема професійної правової свідомості. Якщо для більшості індивідів правосвідомість є чинником, що детермінує ефективність задоволення їх власних потреб, то від правосвідомості людей, чия професійна діяльність має юридичний характер, пов'язана з реалізацією правових приписів, залежить ефективність реалізації інтересів інших суб'єктів. Розвиненість елементів професійної правосвідомості зумовлює дієвість правового регулювання [3, с. 307].

Формування професійної культури майбутніх юристів розглядає у своєму філософсько-правовому дослідженні Б.О. Чупринський, підкреслюючи, що рівень правосвідомості юриста залежить як від професійних чинників, так і від стану законності та цивілізованого правопорядку в державі. Правосвідомість юриста повинна мати професійний характер [4, с. 9].

А.І. Луцький трактує правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. Як різновид індивідуальної свідомості, вказує він, правосвідомість, будучи внутрішньою суб'єктивною якістю психіки, формується під впливом індивідуальних унікальних обставин життя конкретної людини. Її особливості залежать від характеру особи, її потреб і мотивів, цілей і ціннісних орієнтацій та ін. Водночас вона є продуктом суспільно-історичного розвитку та філогенезу людства. Автор визначає індивідуальну правосвідомість як «соціально детерміновану, індивідуально зумовлену систему знань і ціннісних орієнтацій, які визначають правомірну (законослухняну) або неправомірну (протиправну) поведінку особи».

Різновиди групової правосвідомості, на думку А.І. Луцького, залежать від обраного контексту дослідження: правосвідомості молоді, студентів, підлітків, етнічної, учасників дорожнього руху, професійної правосвідомості тощо. Та чи інша соціальна група є складовою частиною суспільства, тому її правосвідомість завжди залежить від правової ідеології, а також розповсюджених у соціумі оцінок, імперативів, установок і стереотипів тощо. Водночас правосвідомість соціальної групи є відображенням її власних групових цінностей, критеріїв, стандартів. Вони є продуктом особливого місця цієї групи в системі суспільства, її специфічної діяльності тощо. Наприклад, своєрідність правової свідомості етнічної групи зумовлена її соціокультурними традиціями та національно-психічними особливостями; на правосвідомість груп віруючих впливає система релігійних поглядів, ритуалів тощо; на правосвідомість професійних груп чинить вплив спеціальна освіта і специфіка професії тощо.

У правосвідомості суспільства представлено тип правових відносин, який детермінується історично визначеною системою економічних і політичних відносин і є іманентним усьому суспільству. Правосвідомість суспільства відображає «правову природу речей», принципи і схеми правової взаємодії, які затверджені в соціумі незалежно від суб'єктивних намірів і побажань. Такий тип правосвідомості є мисленнєвим вираженням реального процесу [5, с. 55].

Л.Д. Куренда зазначає, що важливою передумовою ефективної діяльності правових інститутів є розвинена професійно-правова свідомість. Вона значною мірою визначає якість юридичної практики, діяльність державних інституцій і місцевого самоврядування. Тому значну кількість наукових праць присвячено вивченню поняття правосвідомості або вивченню професійної правосвідомості окремих груп (суддів, співробітників органів внутрішніх справ, нотаріусів тощо). Недостатньо обґрунтованим залишається критерій вирізнення професійної правосвідомості як різновиду свідомості правової, не встановлені її відмінності від інших видів останньої, недостатньо вивчені деформації професійної правосвідомості та ін.

Термін «професійна правосвідомість» може вживатися для позначення поняття, яке відбиває правову свідомість юристів як соціальної групи і якісно своєрідний рівень сприйняття правових явищ. Іншими словами, професійну правосвідомість можливо вивчати і як різновид групової, і як специфічний спосіб опанування правової дійсності. Тлумачення її виключно як правової свідомості юристів є однобічним, неповним. Немає достатніх підстав включати в групову професійну правосвідомість установку на неухильну реалізацію правових цінностей, оскільки вона може бути хибною, деформованою [6, с. 41].

У професійному аспекті дослідив правосвідомість військовослужбовців-прикордонників В.І. Царенко [7]. Правову свідомість працівника міліції розглядає у своїй дисертації О.В. Цуркан [8].

Останнім часом, вказує А.В. Званчук, у теоретико-правовій проблематиці розробляється категорія «компетентна правова свідомість» як така, що відбиває специфіку відображення і сприйняття права фахівцями неюридичних спеціальностей. Це категорії фахівців, які, не маючи спеціальної юридичної освіти, у процесі своєї професійної діяльності застосовують правові приписи, сприяють реалізації прав громадян. Відтак ці фахівці набувають рівня правової свідомості та правової культури, необхідного для успішного, в рамках вимог діючого права, виконання їх службових повноважень. До таких належать управлінці системи державних органів і місцевого самоврядування, керівники установ і організацій, педагоги та вихователі, представники правозахисних громадських організацій, повсякденна професійна діяльність яких містить певні елементи юридичної діяльності. Цю правозастосовну діяльність здійснюють непрофесійні юристи, але для громадянина, який звертається до органу державної влади чи місцевого самоврядування, не це є важливим, а те, щоб його питання вирішилося відповідно до чинного права. У цьому сенсі на передній план виходить компетентність працівника у вирішенні питань правового характеру.

Із цього випливає і значущість формування правової свідомості такого роду суб'єктів. Зазначений різновид правосвідомості можна назвати «компетентною правосвідомістю», на відміну від правосвідомості юристів-професіоналів [9, с. 681–682].

Інституціоналізація компетентної правової свідомості відбиває, з одного боку, складний і довготривалий процес правової регламентації різних видів професійної неюридичної діяльності, а з іншого – особливості правосприйняття представниками цих професій, що у підсумку «кристалізується» у певні структурні утворення в суспільній правосвідомості. Компетентна правосвідомість виявляє себе на рівні індивідів, груп і також є складовою частиною суспільної правосвідомості.

Теоретиками права досліджуються різновиди групової правосвідомості в різноманітних контекстах. Це правосвідомість молоді, шкільної молоді, студентської молоді, підлітків, етнічна, правосвідомість учасників дорожнього руху, юристів тощо. Компетентна ж правова свідомість ще не отримала висвітлення у науковій літературі на рівні, який відповідав би значущості й актуальності проблеми [9, с. 682].

У наведених міркуваннях і дослідженнях різних авторів підтверджується зроблений вище висновок про залежність правосвідомості від тих суспільних відносин і умов, які визначають статус суб'єкта права, правосуб'єктність. На наш погляд, правосвідомість не можна включати безпосередньо в структуру правової культури і взагалі охоплювати поняттям останньої. Правосвідомість є властивістю психіки суб'єкта відбивати у відчуттях, уявленнях і думках об'єктивно існуючу правову дійсність і правову культуру як належність вказаної дійсності. Як ця властивість, правосвідомість не належить об'єктивній дійсності, а є атрибутом самого суб'єкта як суб'єкта права, в діяннях якого (правомірних або протиправних) вона себе виявляє як дійсна правосвідомість.

Лише у реалізації правосуб'єктності може бути об'єктивно представлена дійсна якість правосвідомості конкретного суб'єкта права, її дійсний зміст для сприйняття його всіма іншими суб'єктами. Тому слушно О. Палій відзначає, що поведінку суб'єкта права визначає не сама його правосвідомість як така, а взаємодія його особистих якостей з умовами, в яких протікає його діяльність; і тому найкращі професійні здібності та якості можуть

не реалізуватися, якщо умови діяльності суб'єкта не дають змоги їм здійснитися або перешкоджають їх здійсненню повною мірою.

Тобто, правосвідомість, що перебуває виключно «всередині голови» як лише внутрішній психічний феномен, як її уявляє багато хто з авторів, не є дійсною правовою свідомістю. На наш погляд, поняття правосвідомості треба пов'язувати не з абстрактними індивідами чи їх групами, а саме із суб'єктом права, якого не може бути без об'єкта і предметної діяльності суб'єкта щодо цього об'єкта, тобто без реалізації правового статусу суб'єкта в якості суб'єкта права і відповідних правовідносин.

Правосвідомість, наголошуємо на цьому, ми розглядаємо як необхідну складову частину реалізації правосуб'єктності, оскільки без правосвідомості зазначена реалізація є неможливою. А це означає, що встановити характер правосвідомості суб'єкта не можна інакше, як у інтелектуально-вольовому виявленні єдиної свідомості людини через її поведінку.

Моральна, політична, правова, релігійна свідомість – лише окремі аспекти виявлення людської свідомості взагалі, особливі способи чи форми її існування, які не можуть бути розділені без звернення до практичної діяльності людини. Тільки в ній міститься той об'єктивний чинник, який «сепарує» єдину свідомість людини на її окремі «сектори» (моральний, політичний, правовий, релігійний тощо).

Так, наприклад, політик обманює виборців популістськими обіцянками, не збираючись їх виконувати; з міркувань політичної доцільності порушує взяті на себе зобов'язання перед партнерами по партії чи коаліції; однак він не порушує жодних законів держави, дотримується норм права. У такому разі його індивідуальна свідомість виглядає досить неоднозначно: як аморальна (обман виборців), ефективна та продуктивна (або неефективна і контрпродуктивна) з погляду політики і водночас бездоганна з позиції права свідомість.

Не існує інших критеріїв для характеристики правосвідомості людини, ніж її поведінка (правомірна або неправомірна) в певних правовідносинах щодо реалізації її конкретної правосуб'єктності. Саме правова практика виступає критерієм істинності не тільки правових знань, а й ціннісних оцінок кожною людиною правової дійсності – тих знань і оцінок, якими «заповнена» її правова свідомість і які втілюються в її поведінці у сфері права в процесі реалізації нею своєї правосуб'єктності.

Вважаємо, що правова свідомість «всередині голови» не є дійсною правосвідомістю, а виступає лише як потенційна «правосвідомість у собі», винятково «чиста» суб'єктивність, що не має об'єктивного значення і тому не може бути сприйнята й оцінена певним чином.

Зміст цієї правосвідомості залежно від обставин трансформується від його незначних змін аж до протилежного в реальній поведінці чи окремих діях суб'єкта права. Тому у визначенні поняття правосвідомості має значення не лише її «позитивний» зміст, але і його деформації, яких правосвідомість зазнає під дією вказаних обставин.

Відомо, стверджує Г.В. Свириденко, що правосвідомість – це складна конструкція, яка характеризується психологічними та правовими ознаками і виражає ставлення особистості до права та його вимог. Поведінка людини у сфері права, її узгодження з правовими вимогами або визначення відповідних меж такого узгодження безпосередньо залежать від правосвідомості. Правосвідомість поєднує позитивні та негативні елементи, які формуються під впливом різних чинників.

Так, позитивні складові частини правосвідомості формуються під впливом позитивних наслідків дії права і засновані на усвідомленому переконанні про необхідність дотримуватися правових приписів. В основі негативних елементів правосвідомості – такі об'єктивно-суб'єктивні чинники, як наявність прогалин у праві, невідповідність правових норм об'єктивним соціокультурним умовам розвитку, ступінь залучення особи до певних соціальних процесів, рівень правової обізнаності тощо. Правомірна поведінка залежить найперше від правової ціннісної орієнтації суб'єкта як основи формування стереотипів людської поведінки. Для успішного внутрішнього, суб'єктивного сприйняття права необхідно включення його змісту до процесу загальної соціалізації особистості [10, с. 110–111].

У цьому зв'язку наведемо думку М. Вопленка про те, що правосвідомість має оціночний і водночас нормативний характер. Вона оцінює правове буття з погляду законного і незаконного, справедливого і несправедливого, морального й аморального тощо. Думки щодо цінності, соціальної корисності правових явищ орієнтують людей у їх життєдіяльності. Оцінки законності, правосуддя, діючого законодавства і практики його реалізації дають змогу своєчасно й адекватно реагувати на світ правових явищ, формувати до них своє ставлення. Оціночне ставлення людей до права, що міститься у правовій свідомості, виступає однією з форм її нормативності, яка однак не є тотожною нормативності правових норм. Остання виступає як безумовна обов'язковість нормативних велінь, що спирається на державний примус.

Правосвідомість і її зміст такої обов'язковості не має, вона може лише «закликати», орієнтувати особистість у її пізнавальній і практичній діяльності, залишаючи їй простір і суб'єктивні можливості самовираження волі. Очевидно, що це нормативність особливого роду. У сучасній науковій літературі відзначається, що всі форми суспільної свідомості нормативні в тому, що вони впливають на індивідуальну свідомість особистості, ставлячи проблему вибору варіанта її поведінки [11, с. 8].

Варто наголосити, що правосуб'єктність є початковою умовою правової активності людини, вона визначає можливості задоволення її потреб та інтересів у сфері права: виступає людина як пасивний об'єкт владного впливу держави чи як повноправний учасник правових відносин. Зміст правосуб'єктності не є фіксованим і однаковим для всіх людей, а має мінливий характер і залежить від ряду соціальних факторів, що впливають на соціальний статус особистості. До об'єктивних умов правосуб'єктності відносять: рівень економічного розвитку суспільства і спосіб господарювання; політичний режим і державний устрій; ідеологію, громадську думку, культурні і психологічні стереотипи свідомості; волю правлячої еліти. Щодо суб'єктивних (індивідуальних) умов правосуб'єктності, то правосуб'єктність є у кожної живої людини, незалежно від індивідуальних властивостей її особистості. А тому правосуб'єктність залежить від зовнішніх умов, із якими чинний правопорядок пов'язує певні права й обов'язки суб'єктів.

Основною соціальною якістю, що перетворює людину в правосуб'єктного індивіда, стверджує Є.І. Бур'янова, є здатність сприймати й оцінювати оточуючу реальність, самостійно приймати рішення та здійснювати їх. Для характеристики правосуб'єктності індивіда не має значення спрямованість його поведінки, соціально корисний чи небезпечний характер установок особистості. Асоціальна особистість із кримінальними схильностями правосуб'єктна тією ж мірою, що й законослухняний громадянин (всі можливі подальші обмеження правосуб'єктності мають наступний, юридично сконструйований характер).

Людина набуває навичок соціальної поведінки впродовж тривалого часу після народження. Задача права – встановити той хронологічний момент, коли обсяг цих навичок досягатиме рівня, достатнього для «допуску» конкретної людини до участі в правовому житті суспільства.

Зазвичай ця проблема вирішується шляхом поетапного, «дозованого» розширення правосуб'єктності у міру дорослішання. Вік є фундаментальною умовою правосуб'єктності, а його вплив на зміст правосуб'єктності залежить від сфери регульованих суспільних відносин. Найбільш суттєву роль відіграє вік індивіда в правових відносинах двох типів: політичних, що складаються з приводу влади, та майнових, що виникають із приводу матеріальних благ. У сфері особистих прав значення віку не таке велике, тут у повну силу діє принцип рівноправ'я [12, с. 3].

Висновки. Підсумовуючи, варто зазначити, що правосвідомість, як необхідну складову частину реалізації правосуб'єктності, отримує кожна людина як суб'єкт права від її народження. З віком зростає дієздатність суб'єкта права, тобто здатність реалізувати права й обов'язки в межах широкого кола правовідносин. Водночас ці міркування вказують на те, що правосуб'єктність визначається безпосередньо не якістю правосвідомості особи, а тими об'єктивними умовами (ідеологією, громадською думкою, культурними і психологічними

стереотипами свідомості, волею правлячої еліти), які «дозують» розширення правового статусу людини. Тобто, правосуб'єктність не залежить від індивідуальної свідомості суб'єкта права, його особистісних установок, вона залежить від суспільної свідомості, що її виражає законодавець, скеровуючи у відповідне русло правові установки суб'єктів правових відносин.

Список використаних джерел:

1. Бондарев А.С. Правосознание – неотъемлемая и ведущая часть правовой культуры. Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2016. Вып. 1 (31). С. 6–15.
2. Палий О.Н. Юридическая практика как источник и цель формирования правового сознания. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2017. Вип. 20. С. 94–96.
3. Жидовцева О.А. Структура та функції професійної свідомості. ФП. 2012. № 1. С. 307–312.
4. Чупринський Б.О. Формування професійної культури майбутніх юристів: філософсько-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12; Львівський державний ун-т внутрішніх справ. Львів, 2010. 21 с.
5. Луцький А.І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 2. С. 50–60.
6. Куренда Л.Д. Щодо розуміння професійної правосвідомості. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. I. Т. 1. С. 40–43.
7. Царенко В.І. Формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2003. 18 с.
8. Цуркан О.В. Правова свідомість працівника міліції: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Львів, 2013. 18 с.
9. Званчук А.В. Компетентна правосвідомість: інституціоналізація, зміст та сфера виявлення. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 55. С. 680–686.
10. Свириденко Г.В. Правомірна поведінка: сучасний контекст: монографія. К.: Видавництво «Юридична думка», 2018. 212 с.
11. Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура: учеб. пособ. Волгоград: ВолГУ, 2000. 52 с.
12. Бурьянова Е.И. Условия, определяющие правосубъектность индивида (общетеоретический аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 29 с.

